

Отже, на прикладі функціонування інститутів земських та рекрутської повинності чітко простежується еволюція правового статусу козацького стану кінця XVIII – XIX ст.

Maryna Mits

The Little Russian Cossacks public (zems'ki) and recruit duties in the first half of the XIX c. (on the basis of "The Russian Empire Code")

In the article it is examined the Cossacks' legal status concerning their public (zems'ki) and recruit duties in the first half of the XIX c. determined by The Russian Empire Code. In particular the special attention is given to the juridical sanction and development of mentioned duties, also to their kinds, processes of realization, forms and dimension of implementation.

УДК 94(477.7)

Людмила Новікова

**КРИМСЬКИЙ ЧИННИК В ІСТОРІЇ КОЗАЦТВА
У ЗОБРАЖЕННІ ІСТОРИКІВ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.**

У статті висвітлюються особливості відображення ролі Кримського ханства в історії козацтва в історіографії у межах Російської імперії в першій половині XIX ст.

У сучасній історіографії достатньо значна увага приділяється історичному аспекту кримсько-українських взаємин, козацько-татарських взаємовпливів. Праці попередніх істориків часто використовуються як джерело, а їх погляди як предмет для дискусії. Однак історична інтерпретація, обсяг і характер історичної інформації часто піддаються зовнішнім впливам, тим більше у періоди, коли історична наука визнається такою, що є найближчою до життя. Саме такі оцінки давалися їй у першій половині XIX ст. На наш погляд, проблема кримського чинника (ролі Кримського ханства) в історії Східної Європи і, зокрема, в історії козацтва набувала особливої ваги у Російській імперії і в українських землях, що входили до її складу у першій половині XIX ст., в умовах періодичного загострення російсько-турецького протистояння. Це зрозуміло з огляду на те, що Кримське ханство довгий час знаходилося у залежності від Османської імперії. Мали місце й інші чинники, що сприяли зростанню уваги і в Російській імперії, і в Україні до історії Криму наприкінці XVIII – на початку XIX ст., на що вже вказувалося у сучасній українській історіографії. Ми можемо наголосити, наприклад, на існуванні інтересу в освіченому українському суспільстві до власної історії, невід'ємною частиною якої стала історія козацтва¹⁸¹. Козацькі подвиги у боротьбі з зовнішніми ворогами виступали як докази легітимного входження представників козацької старшини до дворянського стану, а

¹⁸¹ Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.). – Харків, 1996. – Р. 2.

акцент на цих подвигах підкреслював суспільне значення козацтва. Все це дозволяє більш докладно зупинитися на аналізі обраної проблеми.

У роботах істориків першої половини XIX ст., що досліджували історію України (“Малої Росії”, “Малоросії”) та Російської держави, роль Кримського ханства та його представників розглядається у контексті проблем виникнення і (або) подальшого розвитку східноєвропейського козацтва, зокрема або передусім українського.

Історіографічними передумовами розробки проблематики став традиційний інтерес до козацько-татарських взаємин в історичній літературі, що торкався історії козацтва, зростання дослідницького інтересу до територій, що історично були місцем контактів козацтва і так званих “кримців”, поширення “Історії Русів”, методична публікація джерел, здійснена завдяки зусиллям О. Бодяньського, дослідницьке відкриття А.О.Скальковським документів, які описані були як архів Нової Січі, формування спеціальної історіографії історії козацтва, а також поступове оформлення історіографії історії Кримського ханства, розвиток регіональної періодики в Україні, на сторінках якої віддавалося місце історичним матеріалам або історико-літературним творам, публікація матеріалів з окресленням самої проблеми стосунків між козаками і “Кримом” у російській центральній періодиці. Так, в журналі “Северный архив” у 1825 р. була надрукована частина праці Г.-Л. де Боплана під назвою “О Крыме и украинских казаках в XVII в.”¹⁸².

Певну увагу даній проблемі присвячено у праці С.Богуша Сестренцевича “История о Таврии” (російськомовне видання з’явилося у 1806 р.), що присвячена історії різних народів і держав, які існували впродовж історичного періоду на території Кримського півострова і навіть дещо ширше – на території колишнього Кримського ханства. Автор використовує різні джерела, серед яких – і усні, а саме розповіді запорозьких козаків. Наприклад, говорячи про існування нар. Молочній запруді, побудованій ногайськими татарами, Богуш Сестренцевич посилається на “древнее и достоверное предание, сообщенное нам одним Запорожцем”¹⁸³.

У розділі “Чорноморські козаки” дослідник стверджує, що їх походження зовсім відрізняється від походження донських козаків, і пов’язує його з переселенням у XIII ст. з П’ятигорської області черкаських козаків. Їм дозволили селитися на Дніпровських порогах, однак згодом поляки змусили їх переселитися до Переволочної, де вони мали стати захистом від татар. Однак козаки “не могли противиться орде”, вернулися й оволоділи островом Мала Хортиця. Далі їх поповнювали невдоволені жителі “Чермної Русі”¹⁸⁴.

Автор певним чином перекладає відповідальність на татар у питанні підпорядкування козаків Росії у 1654 р. Козаки, зазначав

¹⁸² О Крыме и украинских казаках в XVII в./Боплан // Северный архив. – СПб., 1825. – Ч. 15, № 11. – С. 321–338.

¹⁸³ Богуш Сестренцевич С. История царства Херсонеса Таврийского (История о Таврии). – СПб., 1806. – Т. 1. – С. 155.

¹⁸⁴ Там само. – Т. 2. – С. 32–33.

С.Богуш Сестренцевич, намагалися чинити опір Польщі, який дворяни польські називали бунтом, і спершу шукали союзу з татарами.

Розглядаючи причини та підстави для війни Іслам-Гірея з поляками, він серед іншого вказує на покровительство козакам та помсту за “Богуслава Хмельницького” (так він називає Богдана Хмельницького), який просив допомоги для “обижених поляками українцев”. Згадуючи про Зборівську угоду 1649 р., історик зазначає, що тоді Іслам-Гірей відокремився від козаків і “росіян” (українців). Значення угоди між Богданом Хмельницьким та кримськими татарами під Озерною у 1655 р. Богуш Сестренцевич оцінює як підкорення завдяки Могамеду (Мохаммаду-Гірею IV) козаків Польщі, говорить про зносини І.Виговського з Могамедом, вказує на військову допомогу останнього гетьману. Розглядає дослідник і діяльність Дороша (Дорошенка)¹⁸⁵.

Згадується у цій роботі і про Олешківську Січ. Щоправда, автор говорить про неї як про острів, на якому знайшли притулок запорозькі козаки під покровительством “турецького імператора”. Згодом, наприклад, А.Скальковський наводить більш докладні відомості про цю Січ, і вказує на її підпорядкування кримському ханові, виділяючи в історії запорозького козацтва ханський період¹⁸⁶.

Російський історик М.Карамзін, розглядаючи історію виникнення запорозького козацтва, звертає увагу на роль цивілізаційного (без використання терміну) протистояння у релігійній формі, що призвело до утворення на значно давнішій соціальній основі військової християнської республіки на півдні Дніпра. Козаки, які там зосереджувалися, взяли на себе обов'язок бути захисниками литовських володінь від “кримців” та турків¹⁸⁷. Кількісне зростання козацтва історик ставить у пряму залежність від підкорення “Росії” татарами. Його погляди на козацтво як християнську республіку у своїй основі поділяють цілий ряд сучасних істориків козацтва, як запорозького, так і донського. Наприклад, А.Скальковський розвиває ідею подібності запорозького козацтва до західноєвропейських чернечо-лицарських орденів, а В.Броневський, досліджуючи історію донського козацтва, також згадує про християнську республіку козаків, які взялися захищати Литву від “кримців” та турок¹⁸⁸.

В “Історії Русів”, що до 1846 р. поширювалася у рукописах, а також зазнала фрагментарної публікації на сторінках низки видань з історії України і козацтва, питанням взаємин між козаками та татарами приділяється достатньо значна увага. Можна згадати фрагмент, який майже дослівно у своїй роботі згодом повторює М.Маркевич. Так, описуючи зустріч Менглі-Гірея (слідую “Історії Русів”, насправді Мохаммада-Гірея IV) під Озерною з Богданом Хмельницьким, автор “Історії Русів” висвітлює

¹⁸⁵ Богуш Сестренцевич С. История царства Херсонеса Таврийского. – Т. 2. – С. 311–314, 317–318, 321.

¹⁸⁶ Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. – Одесса, 1846. – Ч. 2. – С.21– 54; Богуш Сестренцевич С. История царства Херсонеса Таврийского (История о Таврии). – СПб., 1806. – Т. 2. – С. 43.

¹⁸⁷ Карамзин Н.М. Предания веков: Сказания, легенды, рассказы из “Истории государства Российского”. – М., 1988. – С.433– 434.

¹⁸⁸ Броневский В. История Донского Войска. – СПб., 1834. – Ч. 1. – С. 29.

спробу хана вплинути на союз гетьмана з Московською державою. На його думку, "...такое соединение причинствовать будет к вечной вражде на козаков и на Московию от всех соседствующих держав, между которыми Малороссия, по положению своему, есть первым или всегдашним сборищем или плацем..."¹⁸⁹. Звертає на себе увагу майже дослівна подібність окремих місць цієї праці у порівнянні з роботою Богуша Сестренцевича. Останній зазначає, що "для запорожцев Украина была наградою военных подвигов их, или плодом побед их над турками и татарами"¹⁹⁰. В "Історії Русів" читаємо, що Пренцлав Лянцкоронський вів боротьбу проти турок, татар і волохів, а "плодом сих перемог (підкреслено нами.-Л.Н.) було відібрання від турків і татар Малоросійських земель над Дністром і в гирлі Дніпра, од часів нашестя Батієва загарбаних"¹⁹¹. Без ґрунтового текстового аналізу важко стверджувати, що Богуш Сестренцевич був знайомий саме з "Історією Русів", у нього наведені більш точні відомості, однак він був знайомий зі спільним джерелом.

Значне місце у своїй роботі відвів аналізу козацько-татарських взаємин Д.Бантшиш-Каменський. Загалом вийшло кілька видань його "Истории Малой России". Ми використали для аналізу третє видання. Вже при характеристиці своїх джерел Д.Бантшиш-Каменський, згадуючи про працю Г.-Л. де Боплана, зазначає, що у цього автора докладні відомості про запорожців, "перед которыми вместе с Тавридою трепетали все области Турецкие..."¹⁹². Інформацію про татарів та їх стосунки з козацтвом містили також праці П.Шевальє, Лесюра. Останній, зазначає у характеристиці його праці Д. Бантшиш-Каменський, розглядав зміну етнічної ситуації в місцевостях, що згодом стали територією козацтва, починаючи від киммерійців і закінчуючи татарами XIII ст., які поділилися на царства і тим сприяли приумноженню козацтва¹⁹³. Серед джерел історика, з яких він черпав необхідну інформацію – праці Енгеля, Пасторія, „Історія Русів”, документальні пам’ятки – "Дипломатическое собрание дел между Российским и Польским государством" тощо.

Зв’язок між історією Кримського ханства та історією козацтва з особливою рельєфністю зображується автором у IX розділі першого тому, де виклад матеріалу охоплює час від появи дніпровських козаків до доби Сигізмунда I¹⁹⁴. Зокрема, при розгляді особливостей дніпровського козацтва, Д.Бантшиш-Каменський знову звертає увагу на їх успішність у війсьній боротьбі з Кримським ханством і зауважує: "Сражаясь с соседями своими, Татарами, посягавшими на их свободу, защищая оную, приобыкли они к победам"¹⁹⁵. Так само, опираючись на відомості Г.Ф.Міллера, історик вказує на татар як один з елементів кооптації козацтва за умови визнання грецької віри. В межах історії козацтва істо-

¹⁸⁹ История Руссов. – М., 1846. – С. 134.

¹⁹⁰ Богуш Сестренцевич С. История царства Херсонеса Таврийского (История о Таврии). – СПб., 1806. – Т. 2. – С. 41.

¹⁹¹ Історія Русів. – К., 1991. – С. 50.

¹⁹² Бантшиш-Каменский Д.Н. История Малой России. – М., 1842. – Ч. 1. – С. XVIII.

¹⁹³ Там само. – М., 1842. – Ч. 1. – С. XIX, XXI.

¹⁹⁴ Там само. – С. 93 наступні.

¹⁹⁵ Бантшиш-Каменский Д.Н. История Малой России. – С.98.

рія взаємин з татарами або державою, до якої вони входили – Кримського ханства постає як взаємини сторожі християнської Польщі проти “невірних”, тобто використовується теза про “цивілізаційний” конфлікт. Поряд з цим поступово набуває оформлення історіографічне поняття про життя на кордоні між державами та культурами, де вектори протистояння не були стабільними і супроводжувалися об’єднаннями проти третьої сторони та запозиченнями у сусідів. Так, Д.Бантиш-Каменський вказує на те, що назву “козак” “днепровские островитяне” прийняли від татар, “желая дать средство Сигизмунду I оправдать себя, подобно Мегмеду, на случай жалоб султана или Хана Крымского”¹⁹⁶.

Д.Бантиш-Каменський вказує на випадки успішних дій козацьких лідерів (іноді у союзі з ногайськими татарами) проти Кримського ханства, головними мотивами діяльності часто виступає політична помста. Прикладом є діяльність Євстафія Дашкевича, який “вместе с ногаями причинил ужаснейшее опустошение в Тавриде”¹⁹⁷.

У праці іншого відомого історика України цього періоду, М.Маркевича, більше знаходимо проявів особливостей романтичної історіографії. Робота поділяється на дві частини: історичний виклад та публікація джерел. У першій частині автор використовує характерне джерело істориків-романтиків – “Історія Русів”, наводить з неї цитати, використовує сюжети¹⁹⁸.

Для прикладу можемо взяти згадану вище історію про ставлення хана до союзу Богдана Хмельницького з Московською державою під час переговорів Хмельницького з кримським ханом під Озерною восени 1655 р. Коментуючи цитовані з “Історії Русів” відомості, М.Маркевич говорить про на короткозорість самого хана, який, вказуючи на небезпеку для України “неминучих” війн інших країн з Московською державою, не передбачав поступове поглинення цією країною потенційно ворожих їй народів. Разом з цим він зазначав, що хан знав, що “...Малороссия была для Крыма оплотом против Москвы, и что царское войско на походе на Крым должно было проходить украинские степи”¹⁹⁹.

М.Маркевич відображає різні аспекти стосунків між козацтвом та Кримським ханством, вплив Кримського ханства на становище в українських землях. Його розповідь має більш світський характер, увага зосереджується на політичних моментах, а не на протистоянні цивілізаційного характеру, вказується на періоди ворожих стосунків і дипломатичних відносин та союзів. Поряд з цим при поясненні дій Петра Сагайдачного, який сприяв відновленню православної ієрархії в Україні у 1620 р., історик вважає за доцільне наголосити на важливості релігійного чинника в його протистоянні з татарами-“магометанами”²⁰⁰.

М.Маркевич розділяє українське козацтво і окремо виділяє запорозьке. У формуванні козацтва він виділяє окремі періоди. Перший

¹⁹⁶ Там само. – М., 1842. – Ч. 1. – С. 101.

¹⁹⁷ Там само. – С. 103.

¹⁹⁸ Маркевич Н. История Малороссии. – М., 1842. – Т. 1. – С.344.

¹⁹⁹ Там само. – М., 1842. – Т. 1. – С.368.

²⁰⁰ Маркевич Н. История Малороссии. – М., 1842. – Т. 1. – С. 103 – 104.

період пов'язаний з чорними клобуками, другий з монгольською нава-лою, внаслідок якої люди, що не визнали владу ханів, тікали на Дніпро-вські острови та у Древянську землю (Полісся). Запорозьке козацтво формується як відповідь на набіги кримських татар. Тому, як зауважує М.Маркевич, до Піотрковського сейму запорожців ще не було.

Багато уваги М.Маркевич приділяє стосункам козацьких гетьманів та кошових отаманів з Кримським ханством. Поділяючи історію Малоросії на шість періодів, історик окремо наголошує на стосунках з Кримським ханством впродовж другого періоду, коли вона знаходиться під управлінням виборних гетьманів. Характерну рису цієї доби М.Маркевич бачить “в полном разгуле страстей”. У той самий час “Запорожцы заставляли трепетать и Хана Крымского, и Султана Турецкого”²⁰¹.

Законодателем Запорозької Січі і першим кошовим отаманом М.Маркевич називає Є.Дашковича, що був “для татар опаснейший враг и истребитель”²⁰². Незважаючи на таке визначення образу Є.Дашкевича, автор вказує на різний характер його стосунків з “кримцями”. Тим самим знову бачимо тенденцію, як помітив для “Історії Русів” В.В.Кравченко, зображати діячів козацтва не лише як пошукачів козацького хлібу²⁰³, а як представників суспільства, яке схильне до дипломатичного вирішення проблем у спілкуванні з іншими народами та країнами. В свою чергу, представники Кримського ханства зображуються як такі, що здебільшого стоять на заваді дипломатичного шляху, не дотримуються угод тощо. З іншого боку, несталість міжнародних відносин, союзів М.Маркевич розглядає як тимчасове явище, притаманне “тим часам” (XVI ст.)²⁰⁴.

Дипломатичне спілкування з представниками Кримського ханства сприяло зростанню авторитету козацтва у Великому князівстві Литовському. Це ми можемо побачити у сюжеті, що стосується відносин між Є.Дашкевичем та “Сайдет-Гіреєм”, перший внаслідок переговорів перетворив хана з ворога на друга князя Сигізмунда I.

Значне місце відводиться добі Богдана Хмельницького. Розглядаючи його союз з Кримським ханством, історик намагається пояснити, чому на допомогу гетьману прийшов Тугай-бей, а не Іслам-Гірей, і вказує на мир султана з Польщею та потреба в участі татар у війнах самої Порти²⁰⁵.

При зображенні подій Зборівської битви 1649 р. М.Маркевич вдається до критики польських істориків, які ігнорували дії козацької сторони. Гіпертрофована форма такої критики аж до замовчування ролі татар вміщена в “Історії Русів”. М.Маркевич також зазначає, що у польських істориків: “...действуют с нашей стороны одни Крымцы, козаков как будто бы не было”²⁰⁶. Однак пояснень цьому історіографічному казусу М.Маркевич не наводить, а саме відсутність у представ-

²⁰¹ Там само. – М., 1842. – Т. 1. – С. 4.

²⁰² Там само. – С. 8, 27, 30.

²⁰³ Там само. – С. 38.

²⁰⁴ Там само. – С. 27, 34–35.

²⁰⁵ Там само. – С. 169–170.

²⁰⁶ Маркевич Н. История Малороссии. – М., 1842. – Т. 1. – С. 242.

ників Речі Посполитої розуміння козацької сторони як суб'єкта міждержавних відносин.

Історик приділяє увагу питанням, які не допускали остаточного зближення Кримського ханства і козацтва, зокрема, Хмельницького, серед яких “измены хана”, страждання українського суспільства внаслідок татарських набігів²⁰⁷.

“Изменою хана”, наприклад, пояснюється невдача Хмельницького у битві під Берестечком. Поряд з цим самі ці зради автор намагається пояснити і вказує на таку причину, як пошук Хмельницьким протекції з боку московського царя. Автор вказує на можливу катастрофічність цього союзу для України внаслідок дії зовнішніх сил, передусім з боку Кримського ханства: хан об'явив гетьману, що “эта протекция сделает решительную и невозвратную гибель всей Малороссии; что если сбудется желание гетмана и царь примет их в свое покровительство, то он, хан, приведет в Малороссию все войска Крымские, Польские и Турецкие”²⁰⁸. Зрадою та набігами хана визначилися і події під Жванцем²⁰⁹.

Багато місця відводить М.Маркевич і переліку “походів кримських ханів” або “набігів кримських татар” на територію українських земель у складі Великого князівства Литовського, “Польщі”, “Малоросії”²¹⁰. Історик намагається зобразити козацтво як активний суб'єкт політичних подій і вказує на попереджувальні походи запорожців у відповідь на слухи про підготовку татар до набігу, на походи як помсту за попередній напад, на визвольні походи з метою звільнення бранців, на морські походи як окремих елемент військового мистецтва²¹¹.

Історик запорозького козацтва А.Скальковський відомий розробкою концепції подібності запорозького козацтва чернечо-лицарському ордену, призначеному для боротьби з мусульманськими країнами. Поряд з цим він висловлює думку більш світського характеру, про призначення військових братств донських, “малоросійських” і запорозьких козаків для оборони слов'янських держав від турецьких і переважно ногайських набігів. Кримське ханство постає як один із двох найважливіших (поряд з Польщею) сусідів Запорожжя, але стосунки з ним відбувалися головним чином як стосунки між козаками та ногайськими татарами, яких А.Скальковський називає “першою лінією ханства”. Історик у низці робіт дав загальну характеристику цим стосункам, які мали постійний характер, саме завдяки сусідству. При цьому “торговля их соединяла, а границы, пастбища, рыбные ловли и охота были источники вечных их распрей”. Дослідник вказує на низку подібних рис у козацтва та ногайських татар і відмічає, що особливо схожі вони були “в глубокой древности”. Однак християнська віра внесла значні відмінності у феномен козацтва. Так, козаки мали братися до зброї лише за необхідності, для оборони від “бусурман”, тоді як татари жили на кордоні з метою

²⁰⁷ Там само. – С. 38, 57–59, 369.

²⁰⁸ Там само. – С. 284.

²⁰⁹ Там само. – С. VIII.

²¹⁰ Там само. – С. 22, 32, 39 та ін.

²¹¹ Там само. – С. 43.

наступальної війни. Взагалі історик схильний у конфліктах між козаками та татарами бачити ініціаторами саме останніх²¹².

Деякі матеріали, що прямо чи опосередковано торкалися історичних сюжетів, пов'язаних з історією Кримського ханства, зустрічаємо і в українському (як підготовленому у Харкові і у широкому сенсі) альманасі (“українському літературному збірнику”) “Молодик на 1844 год” (СПБ., 1844). Як і у розглянутих вище прикладах, ці фрагменти подаються у контексті історії козацтва, історії України. Таку тенденцію ми спостерігаємо в літературному творі А.Кузьмича “Набег в степи”²¹³, у публікації окремих розділів з праці М.Берлінського “Историческое обозрение Малороссии и города Киева” (зокрема, присвяченого обранню Мазепи на гетьманство, що починається згадкою про перший кримський похід)²¹⁴.

Автор нарису історії Катеринославської губернії, що взагалі поділяв негативну точку зору на козацтво, виражену в імператорському маніфесті від 3 серпня 1775 р., зазначав, що на території цієї губернії запорозькі або черкаські козаки з'явилися як братство, вороже татарам (“крымцам”), об'єднане обіцянкою воювати безупинно проти “невірних”. Серед іншого, автор згаданого нарису висловлював і таку точку зору, що козаки здобували козацький хліб на території сусідів, і були більше причиною ненависті ханів, ніж захищали від їх нападів. Територія Катеринославської губернії, на його думку, поступово стала спірною територією між запорожцями, що її “привласнили” та татарами, які нею оволоділи раніше²¹⁵. Тема “права на територію степу” повторюється й у цитаті з “одной старой рукописи”, яку наводить І.Срезневський, характеризуючи поняття “Україна”: “...Область Галицкая и Владимирская, и Вольнь, и Подоль, и Область Киевская, и Черниговская, и Северская, и Слободская земли, и степь Татарская”²¹⁶.

Отже, аналіз корпусу історичних праць, створеного в межах Російської імперії у першій половині ХІХ ст. показав, що тема стосунків козацтва і кримських та ногайських татар (як підпорядкованих Кримському ханству) була однією з головних проблем для дослідження або висвітлення. Це характерно для робіт загального, регіонального і спеціального характеру (що зосереджувалися на історії козацтва). В них відображено вплив кримського чинника на формування принципів організації і діяльності козацтва, на перебіг української політичної історії в добу козацької державності, на життя у татарсько-слов'янському (передусім українському) прикордонні тощо.

²¹² Скальковский А. Занятие Крыма в 1783 г. // Памятная книжка Таврической губернии. – С. 363 – 364; Скальковский А. Сношения Запорожья с Крымом, 1743. Материалы для истории Новороссийского края // Одесский вестник. – 1841. – 6 сент. (№ 72); Скальковский А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 45 – 48.

²¹³ Молодик на 1844 год, украинский литературный сборник, издаваемый И.Бецким. – СПб., 1844. – С. 123.

²¹⁴ Там само. – С. 163.

²¹⁵ Историческое введение // Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. Екатеринославская губерния / Сост. Ген. Штаба капитан В.Павлович. – СПб., 1862. – С. 3–4.

²¹⁶ Срезневский И. И. Запорожская старина. – Харьков, 1833. – Ч. 1, отд. 2. – С. 39.

The Crimean factor in Cossacks history in representation of historians in the first half of the XIX c.

In the article it is revealed the peculiarities of the representation of the role of Crimean khanat in Cossacks history in historiography within Russian empire in the first half of the XIX c.

УДК 94(477.7) Чайковський "18"

Єлена Хаджиніколова

**МИХАЛ ЧАЙКА-ЧАЙКОВСЬКИЙ (ГЕНЕРАЛ МЕХМЕД САДИК-ПАША)
ТА БОЛГАРИ У ТУЛЧИНСЬКОМУ САНДЖАЦІ ДОБРУДЖІ
(40-70-ті рр. XIX ст.)**

Стаття Єлени Хаджиніколової написана болгарською мовою. В зв'язку з цим ми пропонуємо розгорнуте резюме українською мовою.

У 60-70-х рр. XIX ст. політична діяльність Михала Чайковського проходила в болгарських землях, що знаходились в складі Османської імперії. Існує значна бібліографія по цьому питанню в Болгарії. Михаль Чайковський в зазначений час був пов'язаний з болгарським церковним і національно-визвольним рухами. Свою політику, здебільшого, він проводить в Добрудже і Бессарабії на основі власних інтересів. В 1870 р. Османська Порта вводить обов'язкову турецьку мову для командування драгунських дружин Чайковського і він, подає у відставку, а згодом повертається в Україну.

Автором першої в Болгарії публікації про М. Чайковського була його дочка Кароліна Суходольська, яка розповіла про діяльність батька в польському "Східному агентстві" в Стамбулі і у "Християнському полку поляків і слов'ян" османської армії під час Східної війни 1853-1856 рр. Під час війни М.Чайковський з зазначеним полком або, як його ще називають в історичній літературі "Оттоманським козацьким військом" зайняв Бухарест і попрямував у Бессарабію. Султан призначив його керівником Добруджі, а згодом – командувачем османськими військами на Балканах і в Румелії. Діяльність М.Чайковського в цей період досліджена багатьма болгарськими авторами, матеріали яких використані у данній публікації.

Заслуга вивчення ролі М. Чайковського в болгарському освітньо-церковному русі належить видатним історикам літератури Івану Шишманову і Михайлу Арнаудову. М.Чайковський підтримував митрополита Іларіона Макаріопольського і Неофіта Бозвелі в боротьбі за незалежність болгарської церкви. Свою діяльність він здійснював завдяки підтримці відомих політичних діячів Адама Чарторійського, Олександра Екзарха, Теохара Піколо і Стояна Чомакова.

М.Чайковський взяв активну участь у болгарському національно-визвольному русі, відомі його зв'язки з Георгієм Мірковічем з болгарського міста Слівен – членом "Чорного кабінету" Али-паші, директором Болгарського центрального училища в Болграді (тепер Одеська об-

ласть). Таким чином діяльність М.Чайковський була пов'язана з Добруджею, Бессарабією, з політикою Таємного Центрального Болгарського Комітету в Бухаресті та зі створенням його Мемуара /1866-1867 рр./ і "Союзу польської еміграції" в Стамбулі.

Зазначені питання діяльності Михаля Чайковського (генерала Мехмед Садик паші) в болгарських землях висвітлюються в запропонованій публікації на основі аналізу періодичної преси ХІХ ст. з залученням архівних матеріалів і болгарської історичної літератури.

МИХАИЛ ЧАЙКА-ЧАЙКОВСКИ (ГЕНЕРАЛ МЕХМЕД САДЪК ПАША) И БЪЛГАРИТЕ В ТУЛЧАНСКИ САНДЖАК НА ДОБРУДЖА (40-70-те години на ХІХ в.)

В България се намират запазени и публикувани спомени на Михаил Чайковски от дъщеря му Каролина Суходолска, които се издават на български език в "Сборник за народни умотворения наука и книжнина" (София)²¹⁷. Изборът на България,направен от родственичката на Чайковски и осъществяването на българско издание е най-важното свидетелство за мястото, което се отреждат на нашия народ в политиката на Михаил Чайковски през 40-70-те години на ХІХ в. на Балканите. К. Суходолска събира и издава всичко, което тя има оставено от баща й, отнасящо се до връзките му с българи. Спомените отразяват главно участието на наши сънародници в състава и битките на Дружината от "турско-славянски казаци и драгуни" през Кримската война (1853–1856), а също и по-късното разположение на неговите войници по българските земи. Дружината от "турско-славянски казаци и драгуни" е известна и като "Християнски полк" от поляци и славянски доброволци. През 1866 г., когато полкът е при Сливен, Чайковски (Садък паша) навлиза в дейността на българското революционно движение. През 1850 г. той приема исляма и името Мехмед Садък паша.

Документите, публикувани от К. Суходолска, ризкриват най-напред емигрантската дейност на Чайковски в Париж, където той работи заедно с Адам Чарториски в хотел "Ламберт". В полските среди той проявява интерес към националноосвободителното движение на южните славяни и по тази причина се свързва с българина Александър Екзарх, който му помага да дойде в Цариград и да навлезе най-напред в българското просветно-църковно движение.

Ал. Екзарх произхожда от Стара Загора. Той идва в Париж да учи математика и медицина. Става аташе в турското посолство във френската столица и успява да спечели приятелството към българите на френските управляващи среди²¹⁸. По тази причина той придружава Жером Бланки в пътуването по българските земи през 1841–1842 г. През 1848 г. Ал. Екзарх се установява в Цариград като редактор на българския вестник, в. Цариградски вестник" (1850-1860). През тези години

²¹⁷ Суходолска К. Българите в неиздадените мемоари на Чайка-Чайковски (Садък паша) //Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. – София, 1894. – Кн.10.

²¹⁸ Валери П. Между два свята. Българите в Румелия (ХVІІІ – ХІХв.). – София, 2005. – 423 с.